

Розділ 2.

**СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ: ДОСВІД
УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛОМОВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Українська історіографія на сучасному етапі переживає інтенсивний процес оновлення свого методологічного інструментарію. Відбувається це часто в непослідовний, почасти навіть суперечливий спосіб, однак щирість прагнення інтегруватися у світовий історичний процес безсумнівна. У різний спосіб, з різною інтенсивністю відбувається розробка стратегій і проектів долучення української історичної науки до рівня світового. Чільне, провідне місце на цьому шляху правомірно віддано оновленню методологічного інструментарію істориків, що має наслідком розширення тематики досліджень, нове розуміння начебто досліджених проблем, вміння ставити оригінальні наукові завдання та вирішувати їх, залучаючи найновіші теорії та концептуальні розробки.

Поряд з іншими методологічними напрямками, покликаними піднести українську історичну науку, дослідники історії радянської України останнім часом активно розробляють соціальну історію. Аналіз практичного застосування на матеріалі радянської України часів пізнього сталінізму теоретичних напрацювань соціальної історії цілком оприлюднює як позитиви, так і контрверсійність інсталяції зарубіжних концептуальних досліджень у площину української науки.

Потреба розвитку нових методик спонукає до вивчення досвіду зарубіжних історіографій, що у нашому розділі здійснено завдяки зверненню до досвіду англомовної історичної науки. Аналіз сучасних англомовних напрацювань з проблематики соціальної історії України засвідчує неоднозначність цього досвіду, що пов'язано передусім з тривалим періодом розвитку всіх студій про радянський час у межах радянології без жодного поділу за національною ознакою. Для української проблематики це зумовило значну її недорозвиненість і доволі пізній процес окреслення її меж. Попри це англомовні вчені мають значний і неоціненний досвід вивчення соціальної історії радянського суспільства, який конче потребує засвоєння та розвитку. Саме з цих міркувань у своєму аналізі англомовної історіографії ми доволі часто відступаємо від національних рамок, окреслюючи ширші методологічні зміни в англомовній радянології.

Метою нашого дослідження є дати огляд вивчення проблем соціальної історії України часів пізнього сталінізму в сучасній українській та англомовній історіографіях. Зважаючи на початковий рівень становлення цієї проблематики в обох історіографіях (хоча зважаючи на різні наукові

традиції ця малорозробленість проблеми має різний характер: українська історіографія має значні досягнення в накопиченні фактажу щодо історії України, однак робить перші кроки в осмисленні його з точки зору соціальної історії; натомість англомовна історіографія займається соціальною історією СРСР від 1960-х рр., однак лише окремі її висновки застосовувалися щодо українських реалій), у своєму дослідженні ми обрали проблемний підхід до аналізу історіографічного матеріалу. Така дослідницька перспектива дає можливість оцінити найбільш розроблені питання, причини чого ми спробуємо з'ясувати, а також виявити маргіналізовану дослідниками тематику, що в українському випадку вказує передусім на методологічну слабкість, а у випадку англомовної історіографії – відсутність достатньої компетенції в україністиці.

Насамкінець, слід зауважити, що специфіка обраної теми очевидно підштовхує до компаративного аналізу, однак, як стане очевидно зі змісту розділу, він має обмежені можливості до застосування передусім через неспівпадіння проблемного поля і методології української та англомовної історіографії, що, на жаль, свідчить про усе ще неподолані перешкоди на шляху усталення єдиного дискусійного тла про пізній сталінізм.

§ 1. Проблеми соціальної історії України другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. у дослідженнях українських істориків

Загальна характеристика. Соціальна історія як напрям історичних досліджень для українських фахівців з повоєнного часу досить новий. Спостереження над динамікою і тематикою захищених дисертацій свідчить, що свідомий вибір рамок саме соціальної історії почався пошукачами та їхніми керівниками лише у 2000-х рр. Звичайно, окремі проблеми, постановка яких загалом характерна для соціально-історичних досліджень, вивчалися істориками і в 1990-ті рр. На жаль, цей перелік дуже обмежений. Найбільш розробленими серед таких проблем, що мають стосунок до перших повоєнних років, виявилися голод 1946–1947 рр., міграційні процеси у формі насильницьких переміщення і депортацій, повернення репатріантів на батьківщину, упокорення західноукраїнського населення радянською владою, передусім у формі боротьби проти ОУН-УПА.

Пояснення такої специфічно вибіркової уваги дослідників, як на нашу думку, криється у тому винятковому становищі, які означені вище події займають у національному наративі. Вони є прикладом репресивно-каральної політики сталінізму, взаском насильницького вирішення суспільних проблем і нівелювання особистості в радянському соціумі. Для національного наративу вигідними їх робить чітка національна специфіка. Серед усіх соціальних явищ тогочасного періоду голод та насильницькі

переміщення, репресії проти соціальних і національних груп найбільш придатні для творення образу українців як віктимізованої нації, нації-жертви. Ці проблеми досліджені на високому рівні завдяки своїй особливій національній характеристиці та передусім крізь призму національних параметрів. Питання насильства було найбільш замовчуваним у радянській історіографії, тому дослідження їх українським істориками у період незалежної України приносило, окрім іншого, швидкі наукові та громадські дивіденди. Соціальна природа голоду, репресій, депортацій і міграцій залишається й досі найменш вивченою.

Пошук ліній національного протистояння пояснює незначну увагу до тих негараздів у радянському суспільстві, які не мали виразного національного обличчя. Наприклад, соціальні девіації як предмет зацікавлень українських науковців лише зараз починають знаходити свого автора, зате політичні та ідеологічні відхилення у радянському соціумі, які надаються до переосмислення як національно-визвольні рухи, – ОУН-УПА, дисиденти, – вивчені значно краще. Слід визнати, що навіть у сучасній соціальній історії спостерігається тенденція виразно національного забарвлення соціальної проблематики, протиставлення по лінії центральна влада/ситуація в українській республіці, що загалом характеризується у термінах національного протистояння.

У 2000-х рр. починається новий етап в українській історіографії пізнього сталінізму. Окремі провідні фахівці з цього періоду свідомо задекларували змінити опцію досліджень на користь соціальної історії. Почалася розробка соціальної проблематики, що мало наслідком розширення проблемного поля досліджень з історії радянської України. Конкретніше на окремих темах, причинах домінування одних і маргіналізації інших ми зупинимося нижче. Тут же спробуємо виділити загальні риси, притаманні сучасним дослідженням з соціальної проблематики пізнього сталінізму.

Перша риса, найбільш очевидніша і найбільш турбуюча, – низький рівень узагальнень і практична відсутність власних оригінальних концепцій. Дослідники, а це переважно молоді вчені, які працюють над дисертаційними проектами або нещодавно їх захистили, воліють залишатися на описовому рівні, тяжіють до надмірної фактографічності. У працях з соціальної історії українських дослідників концептуально-теоретичний, методологічний компонент залишається переважно запозиченим, а не авторські розробленим чи творчо переосмисленим.

Наприклад, класиком для українських дослідників з соціальної історії стала російський історик Єлена Зубкова, праці якої, присвячені якраз першим повоєнним рокам, цитуються мало чи не в кожному дослідженні. Її теоретичне осмислення специфіки формування та функціонування

соціальних настроїв у радянському соціумі стало зразковим, більше того, практично недискутованим. Проте Є. Зубкова залишила поза увагою події регіонального рівня, що визначали специфічні настрої українського населення, – голод 1946–1947 рр., приєднання Західної України, боротьба з націоналістичними формуваннями тощо, соціальні настрої навколо яких залишилися найменш концептуалізовані в українській історіографії.

Приклад із Зубковою не єдиний, він лише гранично загострений, який оприявнює загальне тяжіння українських істориків до теоретичних напрацювань передусім російської історіографії. Однак методологічне запозичення від останньої є навіть не первинним, а вторинним, оскільки російські дослідники ґрунтуються на досвіді західних колег.

При цьому спостерігається трохи парадоксальна ситуація, коли механічне теоретичне запозичення з російської історіографії, яка оперує загальносоюзним рівнем, хоча й з домінуванням російського матеріалу, супроводжується практично повним ігноруванням українськими істориками цього загальносоюзного рівня у своїх практичних розробках. Українськими науковцями не написано жодної концептуальної праці, яка б поміщувала соціальну проблематику України в контекст усього СРСР. «Регіоналізації», «українізації» соціальної історії радянського суспільства, які зумовлені все ще актуальним комплексом оборони свого національного, що не дозволяє вийти за чітко окреслені кордони радянської України, ми завдячуємо також практичною відсутністю компаративного методу досліджень соціальних проблем.

Проблема концептуальної слабкості праць українських соціальних істориків пізнього сталінізму є наслідком цілої низки фундаментальних і хронічних проблем української історіографії загалом – це і питання знання іноземних мов, і якості та кількості перекладів гуманітаристики, і відсутність систематизованих знань щодо загального розвитку західної наукової думки, що перетворює наявні переклади у позаконтекстні абстрактні ідеї, які хаотично та безсистемно використовуються. Всі ці вади характерні й для соціальної історії радянської України, можливо, навіть у більш загостреній формі, аніж скажімо для періоду середньовіччя чи раннього нового часу.

Незважаючи на загальний незадовільний теоретичний рівень, слід відзначити існування й позитивних зрушень. Приміром, останнім часом великої популярності набуває методика усної історії для дослідження повоєнного періоду передусім через потенційно значну кількість інформантів з усіх можливих тематичних напрямів. На нашу думку, можна виділити два способи використання цього методу. В більшості випадків він слугує допоміжним поряд з використанням основних джерел, найчастіше архівних даних. Його використання у такому сенсі декларує

більшість дослідників, однак відсутність у них саморефлексій і докладних пояснень щодо процесу збору та інтерпретації даних не дозволяє визначити рівень професійності використання методу усної історії. Можемо лише зробити припущення, що переважає загалом реконструктивний метод аналізу отриманих фактів. Як стверджує дослідниця усної історії в Україні Г. Грінченко, реконструктивний метод має на меті відтворення в деталях того, як діє та змінюється соціальний контекст і його окремі елементи через вивчення щоденних практик, міжособистісних відносин, ціннісних установок і конфліктів у оповідах окремих інформантів⁶⁸. У практиці українських дослідників це означає, що з інтерв'ю запозичуються окремі факти, описи, події, які доповнюють ширшу картину, додають загальній оповіді соковитих деталей, людського досвіду, прикладів, тобто роблять дослідження переконливішим.

Попри очевидні переваги використання методу усної історії як додаткового джерела отримання оригінальної інформації, дослідники часто не враховують, зважаючи на той незначний досвід оперування цим методом в українській історіографії, що дані усної історії мають селективний характер, зумовлений специфікою індивідуальної пам'яті, яка не лише здатна з часом забувати окремі події чи їх деталі, а й надавати їм іншого оціночного звучання, різних емоційних конотацій, та й узагалі несвідомо селекціонувати події під впливом як індивідуальних психологічних чинників (молоді роки завжди пам'ятаються як кращі), так і особливостей функціонування соціальної пам'яті. Остання може формуватися під впливом офіційної політики пам'яті, що проводиться на державному рівні. Для досліджуваного періоду актуальною ще залишається та соціальна пам'ять, що сформувалася у старшого покоління під впливом радянської держави. Однак на неї накладаються результати політики пам'яті в сучасній незалежній Україні, під впливом якої в опитуваних могли сформуватися перебільшено критичні оцінки радянського режиму, міг з'явитися мотив каяття щодо своєї можливої участі у партійному житті чи свідомі гіперболізація власного неприйняття комуністичних ідеалів.

Інший спосіб – це професійне використання усної історії і примат отриманих у такий спосіб свідчень над іншими джерелами, що супроводжується глибоким теоретично-методологічним обґрунтуванням отриманих результатів і пропонованих інтерпретацій. Приміром, серед досліджень подібного типу слід виділити наукові розробки Г. Грінченко, дослідниці-історика з Харкова. На жаль, професійне застосування методик усної історії притаманне поки що лише небагатьом темам повоєнного часу – історії остарбайтерів, яка охоплює передусім військовий час, тобто перебування на примусових роботах у Німеччині, хоча окремі сюжети стосуються й подальшого досвіду в СРСР; історії жінок; депортаційних

практик 1940-х рр.; історії діяльності катакомбної греко-католицької церкви тощо⁶⁹. Між тим метод усної історії має значний потенціал для вивчення повоєнних реалій. Важко переоцінити його значення для вивчення, приміром, тих же остарбайтерів, але вже як окремої групи в радянському соціумі, їхніх цінностей, взаємо- та міжгрупової комунікації, сприйняття ними радянської дійсності після перебування за кордоном та уявлення про них інших громадян.

Ще одна риса сучасної української історіографії пізнього сталінізму – це специфічність розуміння та сприйняття соціальної історії як такої. Тут передусім слід відзначити відсутність наукових праць, які б теоретично вивчали постулати та методіку соціальної історії відносно до українських радянських реалій повоєнного часу. Відтак уявлення про соціальну історію складається дещо хаотичне та несистематизоване, виразно відчутна, приміром, тематична диспропорція. Хоча в західній гуманітаристиці так би мовити класична соціальна історія давно вже поступилася культурним студіям, в українських реаліях соціально-історичні дослідження продовжують сприйматися як методологічна новація, натомість культурна історія, культурні студії залишаються ще практично невідомими та малозрозумілими, сприймаються як виверти постмодерністів, яким не варто довіряти.

На практиці українські історики не послуговуються чистою, класичною соціальною історією зразка, скажімо, 1970–1980-х рр., для якої було характерним передусім узагальнення на макрорівні. Аналіз проблематики досліджень свідчить, що сучасна соціальна історія українського зразка містить дещо від культурних студій (приміром, дослідження соціальних настроїв, уявлення про владу), є своєрідною сумішшю соціального і культурного під оболонкою першого. Хоча елементи проблематики культурних досліджень присутні в працях, їх латентний, невідрефлексований характер зовсім не сприяє загальному поглибленню теоретичного рівня досліджень, адже українські автори загалом намагаються відстежувати новинки з соціальної історії і часто нехтують теоретикою культурних студій.

Загальний низький рівень знань про культурну історію зумовлює домінування традиційного розуміння поняття «культура» у вузькому сенсі насамперед як «високої культури» (освіта, література, мистецтво, театр тощо) чи, рідше, як культурність, вихованість, вишкіл. Для дослідників пізнього сталінізму це означає зацікавлення насамперед інституційними, функціональними та змістовими аспектами функціонування «високої культури». Тому, попри наявність значної кількості професійно написаних праць про українську культуру часів пізнього сталінізму, їх важко означити як зразки нової методології.

У сучасній світовій історіографії під впливом «культурного повороту» дослідження з соціальної історії уже неможливо собі уявити без врахування здобутків культурно-історичних студій та загальної антропологізації історії. Деякі дослідники навіть стверджують недоцільність виокремлення культурної історії у її протиставленні з «некультурою», радше слід говорити про еволюцію соціальної історії, перетворення її «на свідому предмету буття у світі культурних практик»⁷⁰. Натомість в українській історіографії кількість досліджень з культурної історії незначна, зокрема що стосується періоду перших повоєнних років, то вона присутня лише у формі окремих сюжетів у загальному руслі новостворюваної соціальної історії.

Латентне та неусвідомлене функціонування культурної історії значно збіднює тематичну та методологічну палітру української історичної науки. Приміром, поза увагою дослідників пізнього сталінізму досі залишаються такі фундаментальні проблеми як культурної, так і сучасної соціальної історії – історія пам'яті, комемораційні практики, культурні ідентичності, символічний та ритуальний рівень буденних практик, комунікаційні практики, гендерна історія, постколоніальний підхід, урбаністична історія, історія ментальностей, історична екологія, історія емоцій, уявлень та смислотворення, історія сексуальності, соціальна конфліктологія, нова економічна історія тощо.

Потреба за короткий проміжок часу опрацювати десятилітні здобутки зарубіжної методології, яка постала перед сучасною українською історіографією, а також неминуче ретроспективний погляд на еволюцію цієї методології зумовлюють існування цілою низки проблем. Серед них і різноманіття предметних напрямів і теоретичних підходів, які в зарубіжній історіографії виникли в різний час і функціонували в різних умовах; і синхронічна, одночасна постановка дослідницьких проблем, що зарубіжними істориками вивчалися діахронічно, еволюційно (приміром, сучасні українські дослідники вивчають повсякдення різних соціальних груп без чіткого і опрацьованого матеріалу щодо соціальної стратифікації у радянському суспільстві); і позірно легка відмова від радянської методології, проте стійке використання окремих її елементів у дослідженні, що виявляється у вживанні окремих застарілих термінів («трудові маси» або «широкі народні маси», «соціально-класова структура суспільства», «колгоспне селянство» тощо), описовому безпроблемному способі подачі матеріалу, невмінню застосовувати різноманітні методологічні прийоми на практиці, що породжує їх декларативний, а не прикладний статус.

Вищеозначені риси та фактори, а також недовгий час розробки соціальної історії радянської України, що не дав можливості охопити всі

можливі проблеми, спровокували тематичну диспропорцію в наукових працях. Провідні позиції тут займає історія повсякдення, яку, на жаль, дуже часто розуміють як механічне поєднання матеріально-побутових умов і соціальних настроїв. При цьому в умовах низької концептуальної складової вивчення матеріально-побутових умов редукується до пересічного етнографізму, схильного до описування та фіксації предметної сфери, коли у дослідників домінує питання «що саме?» і «скільки?», замість «чому?». Соціальні ж настрої зводяться до того ж таки описування та переказу передусім опозиційних думок, пояснення яким дається цілком у дусі національного нарративу, як прагнення національно свідомих українців позбутися злочинного радянського режиму.

Інша виразна диспропорція, яка на даний час існує у працях з соціальної історії, при чому незалежно від конкретної теми, – це домінування перспективи зверху, тобто вивчення соціальної історії передусім як соціальної політики держави. Йдеться про соціальну політику не у вузькому сенсі як про захист дітей, матерів, пенсіонерів чи щось подібне. Тут соціальну політику слід розуміти якнайширше – регламентування соціального життя, державна стратегія вирішення соціальних проблем, державні заходи у межах певного соціального відтинку.

На нашу думку, державна перспектива соціальної історії зумовлена різномірними факторами, але насамперед тією справді непересічною роллю, яку відіграло державне управління соціумом у радянській державі. Становище держави як цементуючого чинника в радянському суспільстві зумовило й специфіку формування сучасної джерельної бази про період, коли переважна кількість документів створювалася, централізовано та свідомо зберігалася саме владними структурами, у той час як практика сімейних, приватних, позадержавних архівів чи ведення і зберігання щоденникових записів була викоренена. Домінуюча питома вага державної і партійної за походженням документації інколи зваблює дослідників на легкий шлях вивчення соціальної політики держави, що практично нівелює не лише вивчення, а навіть постановку питання про приватність на противагу колективному, громадському, публічному в радянському суспільстві.

Аналіз форми досліджень засвідчує переважання серед праць з соціальної історії статей та збірників праць і практичну відсутність монографічних досліджень. Цей факт свідчить про новизну соціально-історичної проблематики для фахівців з цього періоду, коли соціальна історія радянського періоду знаходиться на початковому етапі свого становлення. При цьому значимими структуруючими подіями та факторами перших повоєнних років, які визначають їх специфіку, так би мовити загальним тлом радянських повоєнних реалій стали голод 1946–1947 рр. та подолання наслідків воєнних років у всіх сферах суспільства.

Мотивами відбудови у найширшому сенсі від політичного відновлення радянської влади та ліквідації економічної розрухи до змін на рівні свідомості та соціальної поведінки населення, змін в уявленнях, сприйняттях і комунікації перейняті всі праці з соціальної історії України. Врахування контексту війни, неунікненого з огляду на її наслідки для радянського соціуму, спричинює подеколи хронологічний зсув у дослідженнях авторів, коли до царини історії війни потрапляють й перші повоєнні роки як логічний етап для вивчення більш далекоглядних соціальних і культурних наслідків воєнних дій.

Приміром, у межах Інституту історії України НАН України, провідної установи з питань повоєнної соціальної історії, таке часове суміщення війни та миру призвело до того, що проблематика соціальної історії перших повоєнних років вивчається у рамках дослідницьких планів двох відділів – історії України другої половини ХХ ст. та історії України періоду Другої світової війни.

Голод 1946–1947 рр. Третій голод в українському суспільстві, який припав на перші повоєнні роки, – тема одна з найбільш вивчених в українській історіографії. Знакове, унікальне місце, відведене голодомору 1932–1933 рр. в українському національному наративі, зумовлює інтерес, суспільну актуальність, громадські запити та увагу істориків до проблеми голоду та голодомору радянського періоду. Для осмислення та концептуалізації штучного голоду як соціального явища у найзагальнішому сенсі Україна, на жаль, з огляду на пережиту трагедію, має найбільш широко представлений фактографічний матеріал та наукові опрацювання. Серед цих розробок гідне місце посідає й дослідження повоєнного голоду.

У своєму розділі ми не ставимо за мету зробити загальний огляд історіографії голоду 1946–1947 рр., передусім за відсутністю місця, адже ця тема нараховує сотні публікацій. До того ж протягом вже тривалого часу постійний історіографічний аналіз голодознавчих праць здійснює українська дослідниця О. Веселова. Ми зосередимося на опрацюванні українськими істориками соціальних проблем, пов'язаних з голодом.

Хоча безсумнівно сама постановка проблеми голоду в суспільстві є за своєю природою соціальною, українська історіографія основні свої зусилля зосередила передусім на політичних і національних аспектах проблеми. Йдеться перш за все про національний вимір голоду, вписування його в загальний національний наратив трагедії як продовження, повторення, відпрацювання, серійність услід за голодомором 1930-х рр. – саме таких конотацій набуває повоєнний голод у сучасних дослідженнях, оформлених відповідною атрибутикою у вигляді штампів, повторів та обов'язкових вступів до конкретно-історичних праць.

Інший найбільш досліджений вимір голоду 1946–1947 рр. – це осмислення цих подій крізь політичну призму, що в кінцевому рахунку визначило іншу універсальну характеристику голоду як засобу державної політики щодо упокорення власного населення. Ці дві перспективи голоду створили сприятливі можливості для якнайповнішого вивчення мало не поденного опису подій і накопичення різноманітних фактів. В умовах, коли дослідникам все важче відкрити нові невідомі факти про голод і цим обґрунтувати новизну свого дослідження, логічно з'явилася необхідність формулювання нової методологічної перспективи, що дала б можливість по-новому інтерпретувати вже відомий фактаж. Такою перспективою для українських голодоморознавців стала соціальна проблематика. Голод 1946–1947 рр. чи не єдина тема в українській історіографії, яка об'єктивно через вичерпність оприлюдненого фактажу, дозріла до зміни концептуальної перспективи у напрямку соціально-історичних досліджень.

Показовим у цьому сенсі є матеріали двох наукових зібрань, присвячених голоду 1946–1947 рр., що відбулися з інтервалом у десять років – у 1997 та 2007 роках. У першому збірнику безпосередньо до соціальної проблематики мають стосунок лише дві статті – С. Пирожкова про демографічні втрати під час голоду⁷¹ та П. Панченка, В. Кравченка, В. Шмарука про соціальну політику держави як чинник голоду⁷². З огляду на тогочасну концентрацію на політико-правових та віктимізаційних аспектах вибір саме цих тем був цілком логічним. Звичайно, в інших статтях цього збірника, як і в голодоморознавчих дослідженнях загалом соціальна проблематика не оминається зовсім. Приміром, та ж О. Веселова порушує низку питань щодо соціального забезпечення селянства, побутування хвороб і фізичного виснаження серед голодуючих, факти злочинної поведінки, побутового насильства, жебрацтва та масового сирітства як соціальних наслідків голоду тощо⁷³. Інший дослідник В. Калініченко до перелічених додає також масовий відтік сільської молоді у міста та новобудови, падіння трудової дисципліни серед колгоспників⁷⁴. Соціальна історія присутня в цих текстах на рівні загальної оповіді про перебіг подій у голодні роки, передусім тоді, коли дослідники описують наслідки голоду, втім, як окрема проблема не виокремлюються спеціально⁷⁵.

У матеріалах круглого столу, проведеного у 2007 р. в межах Інституту історії України НАН України, питома вага статей про соціальні та культурні аспекти голоду набагато більша. Поряд з цим урізноманітнися тематичний спектр наукових розвідок. Найбільшу увагу сучасні дослідники звертають на соціальні та політичні настрої населення України під час голоду, оцінку ними директив і дій влади (В. Крупина⁷⁶, В. Кононенко⁷⁷, О. Янковська⁷⁸), вплив голоду на стратегію поведінки

(О. Рабенчук⁷⁹) та релігійність населення (П. Бондарчук⁸⁰), зміни в ментальній структурі селянства внаслідок голоду (Ю. Присяжнюк⁸¹). Граничні соціальні умови голоду оприявнюють також соціальні механізми та взаємини в середині соціальних груп. Приміром, Р. Подкур на матеріалах щодо діяльності партапарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. показує механізми формування тактики поведінки керівника середньої ланки в радянському суспільстві, затиснутого поміж необхідністю безумовного виконання наказів зверху та здоровим глуздом не допустити масового вимирання людей⁸². Втім, досвід керівників часто спрацьовував на користь першого типу поведінки.

У статті Р. Подкура, як на нашу думку, порушено надзвичайно цікаву проблему вивчення голоду, а саме – функціонування нижчої та середньої ланки партійних і урядових органів, безпосередніх виконавців вказівок зверху, які опинилися в ситуації багатовекторного морального, етичного, професійного вибору. Вивчення стратегії їх поведінки в цих умовах дає можливість мікроісторичного дослідження їх як соціальної групи з власними та оригінальними ціннісними установками, зразками дій, культурними практиками тощо.

Соціальний аспект голоду лише починає розроблятися вченими, відтак має значні перспективи для поглиблення тематики. В. Швидкий, упорядник матеріалів круглого столу, накреслив загальні риси проблеми впливу голоду на зміни в соціальній і психофізіологічній природі людини. Зокрема дослідник закликав звернути увагу на такі питання, як культивування хліба, ощадливість, звичка робити запаси як поведінкові аксіоми українського селянина після голодомору 1930-х; особливості сприйняття посухи та неврожаю селянством як передвісників соціальної катастрофи і смерті; замкненість повсякденного життя родини та мінімізація зовнішніх контактів з початком голодування; втрата регулятивних соціальних механізмів та деградація соціальної природи людини під час голоду; страх і почуття сорому у тих, хто вижив⁸³.

Значні дослідницькі можливості мають й інші проблеми соціальних аспектів життя українців під час голоду: публічне таврування владними органами людей, які боролися за виживання, та їхній позаправовий статус; тогочасні міграційні потоки, їх причини, напрямки, ступені мобільності різних груп селян; поляризація міста та села за умов голоду, жебрацтво селян у містах тощо.

Історія повсякденності. З актуалізацією соціально-історичних досліджень у царині сталінізму історія повсякденності серед відгалужень соціальної історії виявилася найбільш затребуваною. Очевидно, популярність цього методологічного підходу спричинена позірною простотою предмету його дослідження. Все, що можна зарахувати до

щоденного життя людини, цілком підпадає під історію повсякденності. Загалом, цілком доцільно проблеми повсякдення розглядають у двох сферах – матеріальній і духовній (ментальній). На жаль, у сучасній українській історіографії обидві ці сфери редукуються до матеріально-побутових умов і соціальних настроїв, що ми вже відзначали вище, які лише подеколи доповнюються аналізом радянських святкувань, форм і якості відпочинку. Якщо соціальними настроями ментальна сфера повсякдення далеко не вичерпується, а їх дослідження цілком тримається певного рівня, то вивчення предметної сфери інколи взагалі примітивується до, приміром, якнайповнішого переліку, що їли чи пили, з якого матеріалу будували будинки і таке подібне.

Формально-кількісний підхід до оцінки роботи побутової сфери неминуче програмує авторів на негативні її оцінки, на висновки про її незадовільний рівень, адже потрібно враховувати, що в перші повоєнні роки іншої ситуації просто не могло існувати. Очевидно тут слід перенести фокус дослідження на реакцію і ставлення самих громадян, їхні щоденні практики виживання, оцінки ними свого побуту, які могли варіювати у кожному конкретному прикладі від ейфорії закінчення війни чи мовчазного розуміння і сприйняття ситуації як норми до гніву чи психологічної втоми від екстремальних умов існування.

Як нам видається, якщо означена тенденція буде продовжуватися, то історії повсякдення в українських реаліях загрожує етнографізація.

Наведені приклади є крайнощами серед загальної кількості доволі непоганих робіт. Історія повсякдення як динамічний напрям української історіографії охопила вже доволі значну кількість суспільних відтінків, написано наукові праці щодо щоденного життя та повсякденних практик окремих соціальних груп – міських жителів (В. Вовк⁸⁴, В. Дудник⁸⁵, О. Ісайкіна⁸⁶, О. Ткаченко⁸⁷, О. Янковська⁸⁸), селян (В. Даниленко⁸⁹, І. Романюк⁹⁰, І. Рибак⁹¹, Т. Терещенко⁹², В. Гаврилов⁹³, В. Мічуда⁹⁴), робітників (Л. Хойнацька⁹⁵, О. Янковська⁹⁶), інтелігенції (О. Прохоренко⁹⁷), студентів (Н. Хоменко⁹⁸), чи населення певних регіонів – Донбасу (М. Герасимова⁹⁹), Центральної України (С. Гальченко¹⁰⁰), Волині (І. Сушик¹⁰¹).

Приміром, досить популярна тема вивчення матеріального повсякдення селян перших повоєнних років. Зазвичай дослідники означають її як соціально-побутова сфера чи інфраструктура українського села. Перелік підтем дає уявлення про те, що саме зараховується до цієї сфери, – стан житлового фонду, рівень побутового забезпечення та обслуговування, електрифікація, функціонування мережі громадського харчування, медико-санітарне забезпечення, діяльність закладів освіти та культурно-просвітницьких установ. Теж саме можна сказати і про дослідження побутової

сфери на рівні міста, що ґрунтується на описі забезпечення населення продуктами харчування, будівельної індустрії, налагодження роботи міського і міжміського транспорту, заходів благоустрою населених пунктів тощо.

Дослідникам цих проблем передусім йдеться саме про розбудову та функціонування інфраструктури, тобто кількісні характеристики закладів соціальної сфери, рівень їх матеріального забезпечення, кадровий склад, рідше якісні показники наданих послуг. Функціональний аспект, тобто взаємодія соціальних інституцій і споживачів їх послуг, ставлення та оцінки населенням їх діяльності, світоглядно-ціннісна роль цих непрофільних в ідеологічно-виховному сенсі (окрім, хіба освітньо-культурних) закладів, специфічний радянський штиб життя про цьому зазвичай оминається.

Досить типовий висновок щодо матеріального становища селянства, робить, наприклад, Т. Терещенко стосовно селянства повоєнного періоду як об'єкту визиску радянської податкової політики, жорстокої експлуатації у громадському господарстві колгоспів, позаекономічного примусу, а матеріальні умови життя якого були вкрай незадовільними¹⁰². У контексті теорії тоталітаризму осмислюються й ментальні характеристики селянства, серед яких переважали страх перед можливими репресіями, нівелювання індивідуальності, байдужість і непевність у своєму майбутньому, подвійна мораль і свідомість. Деморалізованому селянству можна було нав'язувати будь-які цінності, що й успішно робила правляча Комуністична партія¹⁰³.

Соціальна історія селянства радянських часів – один з найбільш перспективних напрямів дослідження, у якому можна віднайти цілу низку питань, що ще не знайшли достатнього осмислення в українській історіографії. Як нам здається, цікавою дослідницькою проблемою соціальної історії, що пов'язана з матеріально-побутовою сферою села, є ідея та практика побудови агроміст. Основні її аспекти були розглянуті І. Романюком, зокрема дослідник зосереджується на вивченні заходів з реалізації ідеї і причин її невдачі¹⁰⁴. На нашу думку, перспективним є розробка питань теоретичного та ідеологічного складників цих проєктів, їх значення та сприйняття у контексті культури сталінізму та його модернізаційних практик.

Надзвичайно багатоаспектною є тема виселення селянства, що було започатковане 1948 р. В українській історіографії ці події розглядаються як черговий етап радянської репресивної політики. Між тим часто забувають, що виселення формально здійснювалося шляхом «громадських вироків» на колгоспних зборах, тобто самим колективом, з середовища якого й обирали жертву. Матеріали цих обговорень, мотиви прийняття рішень, обґрунтування необхідності виселення дають чудові свідчення для дослідження змін у селянському соціальному середовищі та соціальній свідомості, розподіл соціальних ролей у селянському мікросоціумі, ступінь

поєднання радянських офіційних і традиційних селянських цінностей, врешті уявлення про норму та девіації на рівні повсякденної культури.

Селянське середовище також дає багатий матеріал для вивчення проблеми соціальної мобільності (вертикальної – підвищення соціального статусу, та горизонтальної – наприклад, переїзд з села до міста) в радянському соціумі. Зокрема, обмежені можливості для переміщення сільської молоді потребували свого ідеологічного обґрунтування, унормування, а також спровокували багатоваріантне його сприйняття, формування різноманітних стратегій подолання цих заборон та подальшу адаптацію до міського життя (спробу дослідити останній аспект – облаштування сільських мігрантів у місті – здійснила Г. Боднар¹⁰⁵, однак її праця стосується пізнішого періоду). У радянських реаліях на прикладі сільської молоді спостерігаємо цікаве явище взаємозумовленості вертикальної і горизонтальної мобільності, коли для селянина зміна місця проживання з села на місто означала одночасне підвищення соціального статусу.

Іншим аспектом повсякденного життя, що найбільш вивчений в українській історіографії, є настрої у суспільстві. Дослідники диференціюють суспільні настрої або за їх носіями – соціальними групами, що ми вже відзначали вище, або за сферами суспільства, щодо якої вони могли виникати, – політичні настрої, реакція на голод, на сільськогосподарську політику уряду, на міжнародні відносини тощо.

Приміром, одним з перших дослідників суспільних настроїв населення України був В. Кононенко¹⁰⁶. У своїх дослідженнях він застосував проблемний принцип групування соціальних настроїв населення України, тобто вивчав реакцію громадян на різноманітні події зовнішнього і внутрішнього життя. Зокрема, як реакцію на економічну політику держави та спричинений нею голод він фіксує посилення антиколгоспних настроїв, звинувачення населенням місцевих керівників і звернення до вищої влади, вороже ставлення до радянської держави в цілому, поширення інформації про голод неофіційними каналами тощо¹⁰⁷. Подальше дослідження соціальних настроїв населення провадить О. Рабенчук¹⁰⁸.

Політичні настрої населення України вивчав В. Крупина. Він, на відміну від інших дослідників, чітко відзначав контрверсійність поєднання для тогочасного українського соціуму проблемних (наростання опозиційності до радянської влади) та радісних (перемога у війні, що додала авторитету радянській владі) настроїв¹⁰⁹. Зокрема, щодо настроїв під час виборчих кампаній 1946–1947 рр. автор цілком об'єктивно відзначає не лише супротив режимові: «Ажіотаж, заполітизованість та залишкове повоєнне емоційне піднесення населення, надії на покращення життя викликали неспідробні почуття захоплення заходами радянської влади»¹¹⁰.

Загалом, найтипівішими настроями перших повоєнних років дослідники називають формування образу нового зовнішнього ворога та поширення чуток про нову війну зі Заходом, посилення стихійної релігійності в суспільстві, надія на розпуск колгоспів, розчарування у повоєнних заходах держави та наростання опозиційності до неї. У теоретичному плані переважна більшість науковців спираються на дослідження російського історика Є. Зубкової, що ми вже відзначали вище. Попри цілковиту придатність її схеми для українських реалій, не слід забувати, що вона стосується так би мовити загальносоюзного рівня соціальних настроїв, у її монографії не враховано специфічні регіональні настрої, викликані подіями на місцевому рівні. Зокрема, для українських реалій це приєднання Західної України, боротьба з ОУН-УПА, голод 1946–1947 рр., перебування значної частини населення в окупації, повернення в українське суспільство репатрійованих та концентрація частини з них на Донбасі тощо. Українські дослідники опрацювали значну частину фактажу щодо специфічно регіональних настроїв, однак у методологічному аспекті вони видаються найменш концептуалізованими.

Основним недоліком практично всіх праць, хіба за дуже рідкісними винятками, що досліджують суспільні настрої тогочасного соціуму, є посиленна увага дослідників до опозиційних, критичних щодо радянської влади реакцій і висловлювань громадян, а то й взагалі до прикладів активного опору в формі антирадянських організацій, закликів до зміни влади тощо. Така позиція окремими дослідниками пояснюється маловивченістю цього питання в радянській історіографії.

Як нам видається, загальна оцінка опозиційності українського населення виглядає дещо перебільшеною передусім за рахунок нехтування дослідниками проблемою позитивних щодо радянської влади настроїв у суспільстві. Звичайно, в радянські часи твердження про масову безсумнівну підтримку населенням радянської влади та відсутність будь-яких опозиційних настроїв стало канонічним, однак це не означає, що такої підтримки взагалі не було. Інакше як пояснити ейфорію закінчення війни, радянський патріотизм, ентузіазм післявоєнної відбудови, активну громадську позицію частини населення. Ігнорування всього спектру суспільних настроїв ризикує привести сучасних дослідників до інших крайнощів – висновку про двоваріантність суспільної позиції населення, яка могла виражатися або опозиційністю, або дводушним конформізмом. Виключення з дослідницького аналізу такого досить поширеного явища, як щира підтримка і віра в комуністичні ідеали, закриває перед українською історіографією цілу низку важливих наукових проблем – взаємодія влади та соціальної свідомості, способи маніпуляції поведінкою мас, вплив ідеологічних постулатів на індивідуальну свідомість і їх

трансформація на повсякденному побутовому рівні, специфіка комуністичного виховання тощо.

Дослідники часто підкреслюють критичне ставлення населення саме до радянської влади. При цьому, на нашу думку, не враховується той факт, що для будь-якого населення є характерним зневажливо-роздратоване ставлення до влади загалом, якою б не була її природа – тоталітарна чи демократична. Очевидно, тут для дослідника соціальних настроїв постає цікаве питання, наскільки український соціум критикував владу за її «радянськість» чи за її статус «влади» взагалі.

Дослідження соціальних груп. Соціальна стратифікація суспільства, критерії і механізм поділу його на різні за рівнем, тривалістю і функціями соціальні групи, їх взаємодія між собою та з державою від самого початку були в центрі уваги соціальної історії. Якщо спочатку дослідники зверталися до великих соціальних груп, класового, станового характеру суспільства, тобто використовували макромасштаб, то після «антропологічного повороту» все частіше предметом зацікавлення ставали менші соціальні групи з своїми світоглядними орієнтирами, цінностями та стратегіями щоденних поведінкових практик.

На відміну від зарубіжної історичної науки, у якій дві перспективи – макро- та мікро- – співвідносяться між собою діахронічно, в українській історіографії помічаємо синхронічне використання обох перспектив. Керуючись офіційно прийнятим у радянській гуманітаристиці поділом суспільства на робітників, селян та інтелігенцію, сучасні українські дослідники продовжують використовувати цю структуру як основу для стратифікації радянського соціуму. Поряд з тим спостерігаються спроби виділити більш дрібніші соціальні групи, існування яких або заперечувалося в радянських час, або ігнорувалося, а їх дослідження знаходилося на маргінальних позиціях. Загалом українські дослідники, займаючись вивченням окремих соціальних груп, практично не дискутують про підставові критерії структуризації радянського соціуму в цілому. Тут існує своєрідна мовчазна згода щодо класової природи суспільства, попри рідкісне вживання самого терміну «клас», який останнім часом вийшов з моди серед гуманітаріїв.

Беззаперечним лідером серед досліджуваних в українській історіографії соціальних груп залишається інтелігенція. З утворенням незалежної української держави інтелігенція перестає трактуватися за радянською традицією лише як прошарок і набуває ознак самостійної, і навіть більше, провідної верстви суспільства, замінюючи у цьому статусі робітників з радянської історіографії. З 1990- рр. проблематика еліти набуває неабиякої популярності для української історичної науки, і зацікавленість ця не поменшується й досі¹¹¹.

В українській історіографії пізнього сталінізму тогочасну еліту соціуму вивчають у двох іпостасях – як партфункціонерів та як інтелігенцію¹¹². Партійних та державних керманівців різного рівня, задіяних в управлінні державою, зазвичай зображають тогочасною політичною елітою, тобто соціальною групою, відповідальною за прийняття управлінських рішень і впровадження їх у практику. Зважаючи на загалом негативні оцінки радянської політичної системи, цю групу часто трактують як найбільш ортодоксальну та опозиційну до самостійницьких спрямувань українців. Підкреслюються її найбільш негативні риси – нехтування людським фактором при прийнятті рішень, репресивні методи їх виконання, низький освітній і культурний рівень, безініціативність і бюрократизм. І хоча частина закидів цілком справедлива, особливо щодо перших повоєнних років, однак їх абсолютизація часто призводить до спрощених узагальнень, відсутності структуризації цієї групи та її демонізації як єдиного винуватця всіх суспільних бід.

Дослідженням партійних функціонерів в українській історіографії займається досить невелике коло істориків – Т. Першина¹¹³, Г. Стародубець¹¹⁴ тощо.

Приміром, Т. Першина, досліджуючи партфункціонерів як окрему категорію населення, використовує з методологічної точки зору ще дещо радянський підхід, основою якого є вивчення кадрової політики щодо певної групи, коли саме правлячій прошарок партійних керівників є так би мовити класоутворюючим та формуючим чинником у суспільстві. Фактично це означає використання у дослідженні перспективи зверху.

«Кадровий» підхід конструктивний при відтворенні зовнішніх ознак групи – кількісний склад КП(б)У, поповнення його за рахунок соціально престижних категорій демобілізованих, інвалідів війни, активних учасників партизанського та більшовицького підпілля; визначення основних тенденцій кадрової політики (зволікання із затвердженням на посадах, часта і необґрунтована змінюваність номенклатури, збільшення переліку номенклатурних посад, низький рівень компетентності та практичного досвіду керівників, початок процесу перетворення номенклатури посад у номенклатуру осіб), – що й успішно зробила в своєму дослідженні Т. Першина¹¹⁵. Однак при відтворенні внутрішніх механізмів функціонування, міжособистісної професійної або позапрофесійної комунікації, становлення та змінюваності неформальних норм регулювання поведінки всередині групи цей підхід менш придатний.

На відміну від партійних функціонерів, інтелігенція в українському радянському суспільстві означається як інтелектуальна та духовна еліта. Загалом вона набуває позитивних характеристик як носій української державної та національної ідей, що здатна до критичного мислення та

оцінок діяльності режиму. Всіляко підкреслюється її національний характер, високий культурний рівень, провідна роль у якісних перетвореннях радянського суспільства на шляху до утворення незалежних держав. Звичайно, дослідники не можуть оминати того факту, що інтелігенція в радянському суспільстві була вихована таки в комуністичних ідеалах, займала відповідне місце в радянському соціумі та у своїй більшості старанно виконувала відведені їй функції. Однак сучасна українська історіографія маргіналізує специфічні радянські ознаки інтелігенції УРСР, применшує її роль у побудові та підтримці ідеологічних засад радянського режиму, а коли це неможливо оминати, подає цю співпрацю як конформістську позицію частини інтелігенції, примушеної до співробітництва репресіями та страхом перед насиллям.

Широка розробка проблеми інтелігенції зумовила спеціалізацію дослідників на окремих групах у її середовищі. Приміром, дослідженням гуманітарної інтелігенції 1940–1950-х рр. займається Т. Марусик. У досить традиційному для української історіографії ключі, а саме на фоні радянзації Західної України, ідеологічного перевиховання та репресій проти інтелектуалів, авторка подає структуру гуманітарної інтелігенції, що за її визначенням складається з педагогічної та наукової інтелігенції, літературно-мистецької еліти, культурно-освітньої інтелігенції, духовенства. Як бачимо, за основну ознаку дослідниця використовує одну з соціальних складових – професійну зайнятість. Для неї гуманітарну інтелігенцію можна розглядати «як певну сукупність соціально-професійних груп..., яка об'єднана діяльністю у певній сфері зайнятості та виконанні схожих соціально-професійних функцій»¹¹⁶.

Досить оригінальне дослідження щодо виробничої інтелігенції українського села запропонував О. Нікілев¹¹⁷. Зокрема, автор доводить, що протягом другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. сформувалися передумови, які в наступний період ініціювали процес виділення виробничої інтелігенції з сільського середовища в окрему соціальну групу. До цієї групи увійшли освічені спеціалісти, випускники середніх і вищих навчальних закладів, які після навчання направлялися на роботу в колгоспи. Автор віднайшов цікавий випадок невідповідності реальної радянської соціальної структури декларативним заявам, адже формально представники нової виробничої інтелігенції вважалися членами колективних господарств, тобто були колгоспниками, однак через свою освіченість вони самі не відчували себе колгоспниками, а пересічні селяни зі своїми традиційними уявленнями та незвиклі до наукової агрономії цуралися їх. Дослідник серед іншого окреслює й труднощі переходу з одного соціального стану в інший: втрата привілеїв і пониження престижу, погіршення матеріально-побутових і житлових умов тощо.

Подеколи в контексті вивчення української інтелігенції (О. Прохоренко¹¹⁸), але частіше досліджуючи систему освіти в тогочасній Україні (Н. Красножон¹¹⁹, С. Сворах¹²⁰), історики ставлять питання про соціальний статус науково-педагогічних кадрів, учительства та його соціальні настрої як окремої групи, але цей напрям ще не набув значного поширення.

Загалом, структуризація інтелігенції за професійною ознакою та родом занять домінує в українській історіографії, що до певної міри є відголосом минулих радянських досліджень. На жаль, інші підходи поки що не набули поширення.

Порівняно з радянським періодом, вивчення робітників і селян як специфічних соціальних груп втратило своє значення. Кількість праць, їм присвячених, значно зменшилася. Чи не єдине дослідження про соціальне становище селян повоєнного часу В. Гаврилова на практиці зводиться до історії повсякденності¹²¹. Очевидно, ця проблема ще чекає свого переосмислення в українській історіографії.

На сучасному етапі розвитку соціальної історії пізнього сталінізму важливого значення набуває проблема дослідження дрібніших соціальних груп радянського суспільства. Зокрема, для періоду перших післявоєнних років характерне вельми специфічне явище як для радянського соціуму – утворення соціальних груп під впливом зовнішніх чинників, основним з яких стала війна. Вплив війни на соціальну диференціацію суспільства – тема, що сама по собі заслуговує окремого вивчення. В українському ж суспільстві повоєнного часу існувала ціла низка соціальних груп, поява яких у радянському суспільстві пов'язана з війною і є її безпосереднім наслідком. За подальшим ставленням радянської ідеології до них ці групи ми умовно поділяємо на соціально прийнятні (інваліди війни, демобілізовані, радянські партизани) та соціально підозрілі (остарбайтери, люди, що проживали на окупованій території, військовополонені – радянські та іноземні, репатрійовані).

Специфіка т. зв. соціально підозрілих груп полягала в тому, що, оскільки під час війни радянська держава втратила контроль над частиною своєї території, формування їх відбувалося навіть без формальної участі, і тим паче без ідеологічного контролю радянської влади. В подальшому це викликало в радянських можновладців підозру до цих груп і усвідомлену необхідність їх перевиховання. Надзвичайно цікавою темою для дослідження є диференційована позиція влади щодо цих груп за ступенем потенційної чужості для радянського суспільства та відповідно різномірність заходів щодо її нейтралізації від перевиховання до ізоляції.

Іншою малодослідженою темою залишається ставлення пересічного населення СРСР до підозрілих в ідеологічному сенсі категорій населення. Як нам видається, у людей, що щойно пережили війну і для яких Німеччина

була ворогом, все дотичне до німецького викликали принаймні підозру. Реакція населення могла бути різномірною, і на першому етапі її визначали не лише вказівки радянської влади, а й власний індивідуальний досвід війни.

На високому теоретичному рівні написана розвідка О. Лисенка, в якій автор ставить проблему стратифікації повоєнного суспільства під кутом зору радянських ідеологів. Зокрема, автор стверджує про існування тих соціальних груп, яким у радянській пропаганді відводилася роль героїв у боротьбі проти нацизму – генерали, офіцери, солдати Червоної армії, радянські партизани та підпільники, вчені, «трудівники тилу». Водночас з ідеологічних позицій засуджувалися колаборанти, «зрадники Батьківщини», «українські буржуазні націоналісти». Та, на думку дослідника, існувала ще третя категорія (військовополонені, інваліди, діти, вдови, оstarбайтери), доля яких зумисне замовчувалася¹²².

Можна погодитися з твердженням автора, що маргіналізація цих груп в радянській історіографії зумовила повернення до цього питання українських дослідників. Водночас, як нам здається, на другий план відходить вивчення популярних у радянський час героїв війни, що слід оцінювати негативно. Окремі спроби дегероїзації і деміфологізації війни, що безпосередньо пов'язані з новими дослідженнями саме солдатів радянської армії та партизанів, зустріли негативний відгук частини громадськості, передусім ветеранів війни та пов'язаних з ними інституцій. Проблеми Другої світової війни продовжують залишатися контроверсійними в українському суспільстві.

Серед соціальних груп, існування яких безпосередньо пов'язане з війною, найповніше висвітлення в українській історіографії знайшли оstarбайтери та репатріанти загалом. О. Лисенко чітко відзначає, що оstarбайтери становлять окрему соціальну групу та наголошує на необхідності вивчення історії оstarбайтерів крізь призму соціальної історії¹²³. Інший надзвичайно перспективний метод, практично не практикуваний українською історіографією, є історія пам'яті. Потенції історії пам'яті для вивчення оstarбайтерів визначила Г. Грінченко. Зокрема, вона відзначає, що пам'ять оstarбайтерів ніколи не була складником офіційної пам'яті радянського суспільства про Велику Вітчизняну війну, а страх, що сформувався у післявоєнні роки у відтвореннях минулого досвіду, й усвідомлення невизнання цього досвіду офіційною ідеологією призвели до його придушення в пам'яті, до «свідомого забування»¹²⁴. Поєднання практик індивідуальної пам'яті та офіційного забування дає можливість вивчати їх вплив на зміни в колективній ідентичності певної соціальної групи, у даному випадку оstarбайтерів.

Загалом проблемою оstarбайтерів займаються фахівці з історії Другої світової війни, що зумовлює фокусування більшості досліджень на воєнному часі, тобто на досвіді перебування цих людей на примусових

роботах у Німеччині. Рефлексій щодо подальшого структурування та функціонування цієї групи в радянському суспільстві порівняно менше. Ця ж тенденція спостерігається і в формуванні джерельної бази проблеми, що активно здійснюється засобами усної історії та оприлюдненні еґо-документів (листів, спогадів, анкетування)¹²⁵, у яких основна увага зосереджена на воєнному досвіді.

Добрим зразком поєднання воєнної та повоєнної історії остарбайтерів є, приміром, праця Т. Пастушенко, яка в своєму дослідженні остарбайтерів Київщини серед інших питань аналізує соціальний склад новоприбулих до Київської області, а також, що цінно, диференціює ставлення радянського загалу до остарбайтерів після їх повернення. Зокрема, сільські мешканці, які після війни продовжили працювати в колгоспі, мало згадують про утиски і перешкоди в своєму житті, тоді як більшість міських жителів мали проблеми з влаштуванням на роботу та здобуттям освіти¹²⁶.

На жаль, в інших роботах щодо остарбайтерів їхнє місце в суспільстві іноді представлено занадто спрощено як чергової жертви радянської репресивної політики. Дослідники остарбайтерів щодо післявоєнного періоду загалом обмежуються аналізом процесу та особливостей репатріації вивезеного населення, організацією ідеологічно-пропагандистської роботи радянським урядом щодо повернення у СРСР остарбайтерів із-за кордону (С. Гальчак¹²⁷).

Схожі питання, однак щодо ширшої категорії репатріантів загалом, ставить О. Буцько. Найкраще їй вдалося проаналізувати ставлення до репатріантів радянського керівництва та ідеологів, які на практиці під час проходження першими фільтрації поділяли їх на три категорії – вороги радянської влади (власівці та бендерівці), люди, які викликали сумнів і лояльні громадяни. Відповідно різнилися заходи держави щодо їх нейтралізації – від розстрілу чи заслання до надання вільного вибору своєї долі¹²⁸. Питання повсякденного побуту тих репатрійованих, що повернулися додому, авторка хоча й порушує, однак розроблено воно недостатньо.

Повсякденне життя репатріантів у Сталінській області досліджує М. Герасимова¹²⁹. Попри широку назву авторка фактично зосереджується лише на їхніх матеріально-побутових умовах (оформлення документів, працевлаштування, житлове питання тощо), лише констатуючи різність у ставленні до цієї категорії населення влади та пересічних громадян, однак не розкриваючи причин, механізмів формування негативного іміджу репатріантів у радянському соціумі.

Значно менш вивченою залишається історія інших соціальних груп українського повоєнного соціуму, найхарактерніші риси яких, а то й саме існування, припадає на перші повоєнні роки. Декілька статей і монографій присвячено вивченню іноземних військовополонених та інтернованих

мобілізованих іноземців з числа цивільного населення, які після закінчення війни перебували на території України. Зважаючи на їх невільне становище, адже у цей час вони перебували в особливих таборах і виконували трудові завдання, пов'язані із застосуванням фізичної сили, українські вчені основну увагу звертають на проблеми інституціональних і правових засад табірної системи та режимних закладів, у яких вони розташовувалися, розпорядок життя в них, матеріально-побутові умови та міжособистісні взаємини серед військовополонених, заходи радянської влади розвідувального та пропагандистського характеру в їх середовищі, процес їх подальшої репатріації за межі СРСР (В. Левикін¹³⁰, О. Потильчак¹³¹, А. Чайковський¹³², А. Юнгмайстер¹³³). При цьому дослідники більше уваги звертають на політичні, ідеологічні, правові, міжнародні аспекти проблеми, оминаючи соціальну проблематику.

Значно гіршою виглядає ситуація з вивчення таких соціальних груп, як демобілізовані, інваліди, пенсіонери, радянські військовополонені, діти (останні частково розглянуті Л. Голиш¹³⁴, Г. Голишем¹³⁵, О. Шереметю¹³⁶). Лише окремі аспекти існування деяких з них порушила М. Лобода при вивченні трудових ресурсів повоєнної промисловості, які формувалися з мобілізованого місцевого населення та залучених шляхом оргнаборів, демобілізованих, військовополонених та інтернованих, репатріантів, радянських в'язнів тощо¹³⁷. Авторка ставить лише проблему їхніх соціальних умов праці та життя, між тим цікаво було б порівняти соціальне становище цих груп, які фактично виконували однакові економічні функції, вибудувати їх соціальну ієрархію та взаємосприйняття у межах ширшої категорії трудових ресурсів важкої промисловості.

Практично повністю ігноровано в українській історіографії гендерний підхід, за допомогою якого можна було б проаналізувати жіноцтво в українському суспільстві як окрему категорію населення, що після війни зайняло домінуючі позиції у соціальній структурі суспільства, вивчити феномен фемінізації соціуму, практики виживання жінки без чоловічої підтримки тощо. Цей же гендерний підхід, який в українській історіографії утвердився головню як жіноча історія, насправді дає можливість вивчати й чоловіків як окрему соціальну групу. Надзвичайно перспективною темою щодо українського повоєнного соціуму видається образ чоловіка-військового, учасника воєнних дій чи партизанського руху, зокрема порівняння різних його варіантів – культивованого радянською офіційною політикою пам'яті, сприйняття на рівні різних соціальних груп, а також реальне становище чоловіка-воїна вже у післявоєнний час (соціальна ідентичність, стратегія поведінки як групи, колективна пам'ять про війну та її трансляція в соціум, адаптація до мирного життя, трансформація групи від щойно демобілізованих до ветеранів війни та ін.).

Міграційні процеси в українському соціумі. Міграції у соціумі – одна з найпопулярніших тем соціальної історії взагалі. Радянське суспільство, у тому числі й повоєнного часу, вирізнялося тим, що для нього були характерні не лише добровільні міграційні потоки (повернення демобілізованих до власних домівок, повернення населення з евакуації, добровільна репатріація з Європи, рух селян у міста, переміщення населення у пошуках роботи тощо), але й міграції відверто насильницького у формі депортацій чи приховано насильницького характеру, що могли декларуватися як добровільні, а насправді проводилися із застосуванням тиску та примусу (депортації окремих народів, депортації під час радянізації Західної України, україно-польський обмін населенням, примусові мобілізаційні заходи на відбудову промисловості Донбасу та ін.).

Зважаючи на особливості розвитку української історіографії з її посиленою увагою до репресивної політики радянської держави, хронологічно першими були дослідження про депортаційні акції режиму. Саме ця проблема знайшла найбільше висвітлення в сучасній історичній науці¹³⁸. Істориків передусім цікавив правовий та організаційний аспект депортацій, їх перебіг, кількісний та якісний склад жертв, що подавалося у контексті аналізу репресивного характеру радянської влади в цілому. Лише останнім часом спостерігається залучення до досліджень такого типу окрім репресивного ще й соціального аспекту.

На нашу думку, найкраще цю еволюцію в історіографії помітно при вивченні теми переселення українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. (окремі автори вживають термін «депортація» щодо цих заходів). У перших працях присвячених цій проблемі автори традиційно розглядали передумови та основні етапи переселення, причини, що спонукали обидві держави – Польщу та СРСР – до прийняття такого рішення, етапи та перебіг переселення¹³⁹. Однак поряд з цим дослідники почали порушувати низку проблем, вже ближчих до соціальної історії. Вченими проаналізовано плани радянського керівництва щодо розселення українців на території УРСР, практику їх втілення, явище самовільного розселення в західних областях республіки.

Цікавить авторів і питання подальшої соціально-економічної і психологічної адаптації переселенців. Тут застосовується передусім перспектива зверху. Дослідники, використовуючи порівняльний підхід, викривають протиріччя декларованих державою заходів у розв'язанні житлової, земельної, фінансової, освітньої, зайнятості та ін. проблем переселенців і реалії їх виконання. Приміром, саме у такому ключі написані праці О. Буцько¹⁴⁰, Н. Данилихи¹⁴¹, В. Кіцака¹⁴², Т. Пронь¹⁴³.

Вплив переселенських заходів на конфесійну структуру соціальних груп досліджував Я. Стоцький¹⁴⁴.

Н. Данилиха в одній зі своїх статей порушує проблему соціальної інтеграції українських переселенців. Оскільки вона висуває тезу, що радянська політика була спрямована на уніфікацію всіх сфер життя західноукраїнського регіону відповідно до радянських взірців, то відповідно процес інтеграції постає як однонаправлений, що полягає у реалізації певних державних заходів (пільги, позики, грошова допомога переселенцям, залучення їх до колгоспів чи висування на низові керівні посади)¹⁴⁵. Розуміння реакції переселенців на ці заходи занадто спрощене – або прийняття їх, або опір. У дослідженні не з'ясовано конфліктність та багатоаспектність інтеграційного процесу на індивідуальному рівні, не показано зміни свідомісних і поведінкових орієнтацій, життєвих стратегій переселенців, їхніх ціннісно-світоглядних настроїв. Цей же недолік характерний і для інших праць на подібну тему.

Серед насильницьких міграцій популярною і досить добре вивченою є тема депортацій у повоєнний час із західноукраїнського регіону передусім через те, що ці депортації були безпосереднім наслідком діяльності тут ОУН-УПА і мали на меті підірвати цей рух і завершити процес радянзації Західної України. На нашу думку, процес радянзації у сфері міграцій складався з двох рівнозначущих частин – депортації окремих категорій західноукраїнського населення, що мало відверто насильницький характер, та міграції у регіон ідеологічно вивірених осіб зі Східної України та всього СРСР, що на позір було добровільним. Однак прикметним є те, що в полі зору дослідників знаходиться лише перший аспект, тоді як переселення в Західну Україну практично не вивчаються (попередні висновки про місце росіян та російськомовного населення в соціальній структурі регіону зробив лише М. Сивирин¹⁴⁶). Це значно збіднює дослідження соціальної історії західноукраїнського регіону, адже приїжджі змінили не лише його етнічну і соціальну структуру, вони фактично були в авангарді ідеологічно-світоглядного конфлікту, конфлікту цінностей і ментальностей, стали агентами соціальних і культурних трансформацій в регіоні.

Одним з авторів, що комплексно розглянув саме депортаційну політику в Західній Україні, був Й. Надольський. Зокрема він зупинився на проблемах виселення членів національного підпілля та їхніх сімей, священнослужителів Української греко-католицької церкви, селян-паразитів та куркулів¹⁴⁷. Окремі аспекти теми вивчали Н. Платонова¹⁴⁸, М. Сивирин¹⁴⁹.

Й. Надольський підтримує визначення депортацій у СРСР як систему заходів, змістом яких було виселення осіб, визнаних політично та соціально

небезпечними, з місць постійного проживання у віддалену місцевість і примусове поселення в новому місці з обмеженням свободи пересування. Ці заходи мали репресивний, адміністративний (позасудовий) характер і, що важливо нам підкреслити, застосовувалися не щодо індивідів, а щодо груп з метою їх ізоляції від решти суспільства. Штучність виділення «ворожих» груп, невизначеність їх ознак створювала основу для широкого проведення довільних каральних операцій¹⁵⁰. Як нам здається, таке підкреслене акцентування автором на груповому характері об'єкта депортаційної політики у перспективі можна поширити на вивчення повоєнного суспільства в цілому, коли цілі соціальні групи у різний час ставали девіантами, чи швидше держава з певної метою у директивний спосіб витворювала з них порушників суспільних норм і «ворогів народу».

Недоліком праці Й. Надольського є те, що дослідник, загалом традиційно для української історіографії, покладаючись передусім на регламентаційні документи, висвітлює практику виселення, організаційні заходи, якими цей процес супроводжувався, менше господарсько-побутове облаштування спецпоселенців, тобто звертає увагу на подієвий та організаційно-правовий аспект проблеми, залишаючи дещо осторонь соціальну та культурну проблематику.

Знайшла своє висвітлення в українській історичній науці й проблема мобілізаційних заходів держави на відновлення промисловості Донбасу. Приміром, практику залучення сільської молоді до відбудови економічних потужностей Донбасу розглядали В. Гаврилов¹⁵¹, Л. Хойнацька¹⁵². Взагалі Донбас повоєнного часу є центром найбільш інтенсивних переміщень населення, як добровільних, так і примусових, що перетворює цей регіон на своєрідний зріз найрізноманітніших міграцій в Україні. Не дивно, що тема міграцій на Донбасі знайшла своє висвітлення. Окремі аспекти цієї проблеми вивчали М. Алфьоров¹⁵³, Н. Шипік¹⁵⁴.

Зокрема, Н. Шипік наголошує на трансформації міграційних потоків протягом перших повоєнних років. У 1943–1945 рр. їх основу формували трудові мобілізації, що надалі змінилися оргнабором, а також навчальні мобілізації і сільськогосподарські переселення. У першій половині 1950-х рр. зросло значення агітації і добровільних міграцій¹⁵⁵. Звертає на себе увагу диференціація дослідницею різноманітних типів міграцій у залежності від соціальної групи, яка складала їх базис, – масова мобілізація фронтовиків, повернення оstarбайтерів, залучення до роботи репатріантів-трудармійців тощо. Більше того, авторка розглядає різний статус цих категорій та різні стартові умови входження їх до суспільного середовища повоєнного Донбасу. Найкращі умови для цього мали демобілізовані, які займали верхівку в ієрархії новоприбулих до регіону осіб. Їх часто намагалися долучити до суспільно-політичної роботи і

пропонували керівні місця на підприємствах. Колишні військовополонені мали через важку працю очиститися від підозр і легалізувати своє становище у суспільстві. На нижчому щаблі соціального статусу знаходилися остарбайтери та інші репатріанти¹⁵⁶.

Інший важливий висновок, який висуває авторка, полягає в тому, що у всіх випадках у відповідь на державний механізм регулювання міграцій з боку населення вироблявся певний індивідуальний механізм поведінки, результатом чого стало те, що в регіоні залишилася лише третина від спрямованих до нього мігрантів¹⁵⁷. В ідеї, яку запропонувала Н. Шипік, прослідковується дуже важливий момент зворотної реакції населення на дії та вказівки влади, концептуальним обґрунтуванням якого дослідники часто нехтують, воліючи зосереджуватися на державних заходах у сфері міграцій. Це, а також посилена увага до насильницького типу міграцій, спонукають до висновків про всесильний тоталітарний контроль держави над суспільством. Однак, як демонструє праця Н. Шипік, державна політика формувала відповідні стратегії поведінки в громадян, що своїми діями часто надавали владним намірам іншої якості.

Малодослідженими залишаються міграційні процеси в тогочасному селі. На окремих з них зупинився В. Гаврилов – переселення селян до Криму після виселення кримських татар, ліквідація залишків хутірних господарств шляхом зселення їх з колгоспних земель, виконання указу про виселення 1948 р. тощо¹⁵⁸. Однак висновки автора не надто оригінальні, до того ж він писав лише про примусові переселення, не згадуючи добровільні ініціативи селян.

Найсериознішою прогалиною сучасних досліджень про повоєнні міграції залишається нехтування дослідниками добровільних їх типів. Це формує дещо спрощені та однобокі уявлення про радянський соціум. Адже якщо примусові переміщення виявляють ідеали та практику держави у здійсненні соціальної інженерії та утриманні контролю над суспільством, то добровільні міграції є своєрідної спробою громадян сформувати власні прийнятні способи виживання.

Соціальні процеси на регіональному рівні. Визнання українською історіографією існування регіональних варіацій соціальних проблем і практичне їх дослідження є безумовним здобутком. Загалом на регіональному рівні спостерігається надзвичайно цікаве з наукової точки зору поєднання різномасштабних процесів – одні з них є загальними для радянського суспільства того часу, інші характерні лише для українського соціуму або набувають саме в українських умовах особливих видозмін, треті є специфічно регіональними і, що найголовніше, відображають конкретику реалізації процесів вищого рівня, а також їх крайнощі, винятки, трансформації, нівелювання у середовищі локальних мікросоціумів.

З точки зору існування найвиразніших, загострених і динамічних соціальних процесів в Україні повоєнного часу виділяються Донбас і Західна Україна. Донбас як індустріальний край у радянській ідеології слугував своєрідним центром концентрації економічної сили країни, а його відновлення символізувало реанімацію цієї світової потужності, а отже психологічний перехід від війни і розрухи до мирного стабільного життя. На відновлення донбасівських підприємств були кинуті основні сили країни та зусилля влади, що зумовило надзвичайне різноманіття задіяних у цьому соціальних груп, високий рівень тут міграційних процесів, різноманітність соціальних перцепцій.

Західна Україна для радянської влади стала іншим символічним полем повернення до мирного життя, що здійснювалося вже не в реалізації економічної потужності, як на Донбасі, а в духовній і свідомісній сфері суспільства. Здобута напередодні війни й остаточно приєднана до Радянського Союзу із закінченням воєнних дій, Західна Україна, що до цього не знала соціалістичного устрою, за задумом радянських ідеологів повинна була швидко засвоїти радянську модель життя. Успішна «радянізація» цього регіону мала продемонструвати і радянським громадянам, і світу не лише матеріальні успіхи, а й світоглядні переваги радянської системи.

Цілком справедливо ці два регіони в українській історіографії залишаються найбільш вивченими, однак теоретичний рівень і предметна охопленість цих праць видається ще недостатніми.

Вище ми вже зупинилися на характеристиці історіографії міграційних процесів в обох регіонах. Значимість їх для повоєнного розвитку визначила посилену увагу до них у працях українських істориків. Однак вивченням переміщень населення регіональна специфіка не вичерпується. Загалом, порівнюючи зі Західною Україною, праць про Донбас написано менше. Найбільша їх частина стосується міграційних процесів. Частина істориків зупинилася також на вивченні соціальної сфери регіону, зокрема, формуванні тут трудових ресурсів, змін у соціально-побутовій сфері, розвитку освіти, культури, охорони здоров'я (М. Герасимова¹⁵⁹, А. Саржан¹⁶⁰, Н. Шипік¹⁶¹). Хоча дослідники й констатують факт значного розмаїття соціальних груп, які через різні причини були зосереджені на Донбасі, однак не розвивають тему соціальної міжгрупової взаємодії, формування соціальної ієрархії і механізмів формування типів поведінки кожної з груп.

Для Західної України повоєнного часу центральним концептом для осмислення соціокультурних процесів у регіоні стала «радянізація», тобто комплекс заходів з боку радянської влади, направлений на зміну соціального устрою на західноукраїнських землях відповідно до радянського зразка. Використання цього концепту стало універсальним для дослідження всіх сфер – економіки, політичних змін, суспільного

життя, розвитку культури. Дослідники наголошують на насильницькому характері соціальних перетворень у Західній Україні, насамперед досліджуючи комплекс державних заходів щодо радянізації – індустріалізацію, колективізацію, посилення ідеологізації і політизації громадян. Реакція ж населення однозначно оцінюється як опір, відкрита чи прихована опозиція до влади, принаймні, саме на цьому типі сприйняття влади наголошують вчені. Населення регіону, як вважається, було найбільш національно свідомим, за що й піддавалося репресіям. Приміром, типовий висновок для дослідників західноукраїнського селянства робить О. Ленартович: «Протягом усієї своєї історії селянство України було носієм ідеї самостійної держави. Саме тому воно стало соціальною базою національно-визвольної боротьби... З цієї причини УПА стала фактично селянською армією самооборони проти німецької окупаційної, а пізніше радянської влади»¹⁶².

Подібні висновки загалом поширюються й на інші соціальні групи західноукраїнського регіону, передусім інтелігенцію. Інтелігенція справедливо вважається найбільш здатною до критичного мислення, саме її представники могли з найбільшим сумнівом ставитися до радянських ідеологічних постулатів. У вивченні західноукраїнської інтелігенції дослідники загалом зосереджуються на карально-репресивному аспекті відносин влади та інтелектуальної еліти (Р. Генега¹⁶³, Т. Марусик¹⁶⁴, Р. Попп¹⁶⁵). Фізичне її знищення, ідеологічний контроль, звільнення з посад, ув'язнення – ось основні теми дослідження, що на високому рівні розроблені українською історіографією. Однак сам механізм зміни національної і політичної ідентичностей західноукраїнськими інтелектуалами, перехід частини з них на конформістські позиції залишається практично невивченим. Оминають дослідники й проблему взаємовпливу місцевої і приїжджої з глибинних районів СРСР інтелігенції, заміщення останньою соціальних позицій регіональної політичної та інтелектуальної еліти тощо.

Загалом ці ж тенденції характерні й для вивчення інших проблем в історії західноукраїнського регіону. Наприклад, розвиток освіти на Західній Україні у перше повоєнне десятиліття вивчали С. Герегова, Т. Марусик, С. Сворака. Останній у своїй статті зазначав, що після відновлення органів радянської влади розпочалася швидка відбудова мережі культурно-освітніх закладів, передусім шкіл. Визнаючи постійне покращення кількісних показників діяльності шкіл, автор не так однозначно оцінював ідеологічні та політичні її складники. Місцеві органи влади всіляко заохочували викладання шкільних предметів російською мовою, постійно посилювали тиск на місцевих учителів, почастишали перевірки останніх щодо причетності до співпраці з ОУН-

УПА. Радянська влада відверто не довіряла місцевим кадрам і при можливості змінювала їх на ідеологічно надійніших представників зі Сходу України¹⁶⁶. На відміну від С. Сворака, який зосереджувався на вивченні загальноосвітньої школи, С. Герегова та Т. Марусик досліджували вищу освіту Західної України того ж періоду¹⁶⁷. Дослідники подали статистичну інформацію про динаміку змін у галузі вищої освіти, проаналізували матеріально-побутові умови життя студентів і викладачів, шляхи поповнення викладацького складу та особливості кадрової політики керівництва вузів, що чи не цілком залежала від вказівок місцевих органів МДБ. Як і С. Сворака, автори відзначали значне посилення ідеологічного тиску на викладачів і студентів, наприклад, контроль за абітурієнтами та виключення з їхнього числа навіть ймовірних учасників українських націоналістичних організацій, кампанію боротьби проти «неблагодійного» студентства тощо.

Як нам знається, надзвичайно перспективними з методологічної точки зору для вивчення Західної України перших повоєнних років є пограничні дослідження, які основним об'єктом обирають регіони, що знаходяться на межі різних культур чи соціальних укладів, мають виразні риси міжетнічної, міжнаціональної та культурної гібридизації.

Історія освоєння в ідеологічному, культурному, світоглядному та й матеріальному сенсі західноукраїнських земель радянською владою також слугує добрим матеріалом до вивчення специфіки радянського бачення таких соціальних і культурних категорій як «відсталість», «прогрес», «культурність», «цивілізованість», адже радянські керівники очевидно вірили, що пропонують відсталому регіону вищий рівень життя та культури.

Інші проблеми соціальної історії. Поряд з вищеозначеними проблемами соціальної історії України пізнього сталінізму, що відносно добре прижилися в українській історіографії, існують окремі теми, що лише починають набувати популярності. Серед них проблематика соціорелігійної історії, природа девіацій у радянському соціумі, застосування соціальної історії для вивчення політичної сфери тощо.

Приміром, особливості релігії у радянському суспільстві, що в теорії означає себе як атеїстичне, вивчає П. Бондарчук¹⁶⁸. Дослідник, використовуючи підхід соціорелігійної історії та оперуючи такими категоріями як «релігійність», «релігійна поведінка», «релігійна свідомість», намагається наповнити їх конкретним змістом на матеріалі історії українського повоєнного суспільства, визначити особливості соціального статусу віруючих у радянському соціумі, диференціювати їх на різні категорії, виділити основні мотиви релігійності та проаналізувати феномен включення до релігійної свідомості деяких елементів з життя та ідеології радянського суспільства. Автор порушує цікаві проблеми участі

комуністів у релігійних обрядах, ментальній укоріненості деяких релігійних таїнств, взаємопереплетення релігійних, язичницьких і комуністичних ідей у релігійній свідомості пересічного населення тощо.

Приміром, в одному зі своїх досліджень, залучаючи значні архівні матеріали, П. Бондарчук розглянув особливості релігійної поведінки православних віруючих в Україні, зокрема динаміку відвідування ними храмів, обрядову активність, реакцію на закриття церков, а також вплив на населення антирелігійної агітації. Серед виявів позакультової релігійної поведінки автор відзначав боротьбу проти антицерковних дій влади, зокрема надсилення громадянами клопотань щодо відновлення парафій та храмів¹⁶⁹.

Іншою цікавою темою соціальної історії є вивченням девіаційних проявів у соціумі. Щодо українського повоєнного суспільства, то найбільш повно розробляє відповідну тематику В. Швидкий. Зокрема, дослідник наголошував на необхідності позбутися презентизму та ретроспективного мислення при осмисленні природи девіацій у радянському соціумі, адже частина дій, які за нашого часу набули загально визнаного характеру (наприклад, «український буржуазний націоналізм»), у радянський період вважалися відхиленнями. Дослідник також цілком слушно висловлює думку, що порушення в ідеологічній і політичній сфері сприймалися в СРСР як девіації набагато серйознішого гатунку, аніж звичайні побутові проступки. На жаль, автор не зазначив інших характерних рис девіацій у радянському соціумі¹⁷⁰.

Найпоширенішими девіаційними формами в українському суспільстві першої половини 1950-х рр., на думку В. Швидкого, були бродяжництво та жебрацтво. Найширші їх прояви спостерігалися у промислових центрах і великих містах, передусім Києві. Автор досліджував динаміку розвитку цих явищ і державні заходи щодо їх усунення. Оригінальною видається спроба вченого типізувати осіб-девіантів за рівнем матеріального забезпечення, культурним і соціально-політичним середовищем проживання, психологічним станом на дев'ять категорій¹⁷¹.

Інші автори більш традиційно розуміють девіантність як поширення норм права, чим і зумовлений їх підхід до девіантних проявів у повоєнному українському соціумі як до аналізу рівня злочинності, виявленні та опису найпоширеніших злочинів – крадіжки, хуліганство, вбивства, самогоноваріння, злочини серед неповнолітніх, хабарництво (М. Герасимова¹⁷², О. Рабенчук¹⁷³). Звичайно, виділення саме цих порушень у повоєнному соціумі цілком справедливо, що зумовлюється і повоєнними матеріальними нестатками та голодом, і змінами у психології населення, частина якого навчилася користуватися зброєю під час війни. Автори подають багатий фактографічний матеріал, залучають документи різноманітного характеру, однак їхнім дослідженням бракує інтерпретативної

частини, інколи вони хибують на описовість, тяжіють до фіксування радянської статистики та правової документації без осмислення ширшої соціокультурної складової і радянської специфіки девіацій.

Вивчення девіацій повоєнного соціуму дає можливість дослідити механізми формування норм поведінки у радянський час, про що загалом не пишуть українські вчені. Норма та девіація тісно переплетені категорії, визначити вповні одну з них неможливо без ґрунтового дослідження іншої. Процес формування стратегій суспільної поведінки, які б для соціалістичної ідеології вважалися за норму, був на певний час перерваний воєнними діями, і відновився вже у повоєнні роки. Зрозуміло, що після збитків, завданих війною, держава не могла підтримувати образ загального благоденства своїх громадян, однак принциповим завданням для привабливого ідеологічного реноме було підтвердити повсякчасну здатність вищої влади задовольнити хоча б мінімальні потреби радянських людей. Представники влади очікували, що створені соціальні інститути та пропоновані норми поведінки мають вирішувати існуючі проблеми легальними шляхами. Особи, які ухилялися від пропонованих їм зверху моделей суспільної поведінки і бажали вирішити власні проблеми в інший спосіб, вважалися за порушників суспільного порядку, норм життя чесного радянського громадянина. Відтак повоєнний час дає чимало прикладів невідповідності уявлень про норму та девіацію на рівні владних структур і рівні пересічних громадян.

У західній історіографії за останні десятиліття соціальна історія поширилася на ті сфери суспільства, які раніше традиційно належали іншим напрямам, – на економіку і політичне життя. Якщо класична політична історія зосереджувалася на перебігу політичних подій на високому державному рівні, то нова соціальна і культурна історія поставили питання взаємодії влади й особистості, ролі різних соціальних груп у політичному житті, уявлення та вірування про владу в свідомості пересічних громадян тощо.

У сучасній українській історіографії нова політична історія, що поєднує інтерес до влади з методикою соціальної історії, ще не зайняла належного місця. Між тим як радянські повоєнні реалії багаті на цікавий матеріал. Передусім досить вдалим може бути підхід, пропонований новою політичною історією, при вивченні радянської політичної верхівки, чи радянської ідеологічної системи, чи, на нижчому рівні, політичної поведінки населення. Власне лише остання проблема була порушена в українській історіографії у статті В. Крупини.

Зокрема, В. Крупина основними формами участі громадян у політичному (які одночасно слугують й індикаторами політичної поведінки) вважає мітинги і зібрання; участь у виборах; громадська

реакція на владні ініціативи та заклики. Цінним у дослідженні є проведена диференціація політичної поведінки різних соціальних прошарків. Автор пропонує наступні види політичної поведінки: керівники вищої ланки дотримувалися показової (демонстрування активності при виконанні директив) і лояльної до режиму поведінки; управлінці середньої ланки, районні та сільські можновладці орієнтувалися як на взірець на поведінку вищого керівництва, будучи лояльними сліпими наслідувачами і бездумними виконавцями; молодь не виявляла високого інтересу до політики, її політична соціалізація відбувалася шляхом приєднання до вже сформованих суспільних норм; чи не найкритичніші настрої, приховано вороже ставлення, відособлену лінію поведінки демонструвало населення Західної України; значним відсоток опозиційності до влади був серед репатріантів. Звичайно, ця класифікація потребує подальшого уточнення та розширення на інші групи, однак ці пропонувані типи слід взяти до уваги при подальших дослідженнях.

На жаль, інші проблеми соціальної історії України повоєнного часу не знайшли свого висвітлення в сучасній українській історіографії. Перед українськими дослідниками з усією очевидністю стоїть проблема розширення тематичного спектру історичних досліджень.

§ 2. Соціальна та культурна історія українського соціуму пізнього сталінізму: тематика та методологія англомовної історіографії

Становлення англомовної україніки. Початок славістичних досліджень в Англії і США припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. славістика (передусім русистика) у науковій та освітній системі США, Канади та Великобританії займала маргінальні позиції. Справжній вибух наукового зацікавлення історією Росії, Радянського Союзу та країн Східної Європи, що опинилися під комуністичним режимом, спостерігається з другої половини 1940-х років¹⁷⁴. Цілком зрозуміло, що основними причинами, які викликали такий посиленний інтерес до цього регіону, стала обстановка «холодної війни», яка характеризувалася ідеологічним, політичним, військовим протистоянням двох суперсистем – США та СРСР. В умовах постійної конфронтації з радянським Союзом у Сполучених Штатах виникла гостра необхідність вивчення свого противника, зокрема й у науковому сенсі.

Уявлення про неросійські нації та народи Росії і східноєвропейського регіону в середовищі англо-американської історіографії середини XX ст. було дуже розмитим. Повоєнний вплив російських емігрантів на структуру та методологію радянознавчих досліджень з їхньою великодержавницькою концепцією аж ніяк не сприяв проясненню